

Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez

A fejedelmi nyomda az Akadémia szolgálatában

Az 1658-ig Gyulafehérvárott működő főiskola-akadémia három szervesen egymásra épülő és szellemében nagyon hasonló belső rendtartás, ún. „törvény” alapján működött. A legkorábbiak, amelyeket a 17. század során „régii törvények”-nek neveznek, még az előző században keletkeztek, német minták figyelembevételével. Ezt követte Alsted és tanártársai 1630-ból származó *Tervezete*, amelyhez az eszmei alapot Bethlen Gábor *Utasítása* adta meg. Kevésbé ismertek a II. Rákóczi György által 1656-ban megfogalmazott törvények, amelyek lényegében megerősítik az 1630-as iskolai törvényeket.

Bethlen Gábor az 1620-as évek második felében írásba foglalta *Utasítását*, ebben körvonalazta az akadémiával kapcsolatos tervét. Ennek hiteles képe az a két részből álló *Tervezet*, amelyet a három professzor a fejedelem halála után, tehát szinte megérkezésük után azonnal, 1630 február 10-én¹ nyújtott be özvegyének, és amellyel iránymutató jellege miatt érdemes részletesebben foglalkozni. A német- és franciaországi példákat a bethleni koncepcióhoz alkalmazták, amikor leírták a négy professzor által vezetett főiskola és az azt előkészítő ötosztályos középfokú iskola tervét. Kiemelték a főiskolai autonómia feltételeit: Az „Iskola Alapítása” közokirat kibocsátását, az iskola privilégiumainak megállapítását, az iskolai törvényeknek fejedelmi megerősítéssel való kiadását és a fejedelem által kinevezett gondnokok mellett a főiskolai tanács és az általa választott rektor-professzor jogkörét. Mindezt a két részből álló, latin nyelven írt *Tervezet* tartalmazza: a 19 pontból álló *Előterjesztés (Articuli)* és az ennél jóval részletesebb *Főiskolai Törvények (Leges)*, amely az osztályokat és feladatköröket határozza meg.²

Éppen Alstedék fenti *Tervezetéből* tűnik ki, hogy a fejedelmi akarat milyen központi szerepet szánt a tipográfiának, mint az oktatást-nevelést segítő eszköznek.

¹ KONCZ József: *A Fehérvári Főiskola történetéhez* = Történelmi Tár 1884. 199–201.

² KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 544–555. Az *Előterjesztés (Articuli concernentes illustrem Transylvaniae scholam)* és a *Főiskolai Törvényeket (Leges illustris scholae Transylvaniae)* magyar fordításban közli. – Latin eredetijét közli: SZABÓ Károly: *Művelődéstörténelmi adatok*. = Történelmi Tár 1879. 797–895.

Másrészt érdemes kissé részletesebben megvizsgálni a fejedelmi nyomdának azokat a kiadványait is, amelyek a főiskola létével, munkájával, szervezetével függnek össze.

Az *Előterjesztés (Articuli)* 9. pontja rendelkezik a nyomdáról:

A nyomtatóműhelyt akképp kell fejleszteni, hogy mestere gondoskodhassék szedőről meg nyomtatóról. Szerezni kell az erdélyi szász városokból görög s holmi zsidó betűket is, mert nyomtatni kell iskolai könyveket: heidelbergi kátét, latin és görög nyelvtanokat, retorikát, logikát, stb.

A 16. pont pedig így szól:

Az itt következő törvénytervet ki kell nyomtatni, s közelre távolra szétküldözni, hadd tudjanak mások is ennek a nevelő főiskolának alapíttatásáról.

17.

A törvények, amelyeket a heidelbergi akadémia, a herborni főiskola és ezen mi fehérvári kollégiumunk anyakönyveiből ekképp egybeszerkesztettünk, fejedelmi megerősítést kívánnak.

18.

Félévenként legalább tíz vitatkozás közkölségen nyomassék ki; hadd terjedjen a híre, öregbüljön a fénye az iskolának.

Ezután következnek a *Főiskolai Törvények (Leges)*, amelyek szabályozzák a tanárok és tanítók, az iskolai tanács, a rektor, a professzorok működését, a diákok jogait és kötelességeit, a számvevő, a kulcsár és a nyomtatómester munkáját. Eszerint a nyomtatómester

1. A rektornak és Iskolai Tanácsnak engedelmeskedjék.
2. Mesterségében szorgalmat és hűséget tanúsítson.
3. Semmit ki ne nyomjon, amit a Tanács jóvá nem hagyott.
4. A nyomtatóműhelybelieket a rektor és a Tanács iránt engedelmességre szorítsa.
5. Gyakorlott javítót tartson.
6. A nyilvános vitatkozásokat vonakodás nélkül nyomtassa ki.

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelmi szándék és a professzorok is a nyomtatóműhelyt mennyire az Akadémia szerves részének tekintették. Úgy látszik, hogy a nyomda feladatai között elsőbbséget élvezett a főiskola céljait szolgáló kiadványok, tankönyvek nyomtatása. Megfogalmazódik az a szándék, hogy a nyomda valójában az Akadémia nyomdája legyen, nyomdászai pedig az Akadémia alkalmazottai. Úgy látszik, hogy Bethlen a nyomdát elsősorban az iskola céljait szem előtt tartva alapította, hiszen annak érdekei mindenben elsőbbséget élveztek a nyomda megrendelése között.

Az Alsted-féle *Főiskolai Törvények* még a professzorok számára is kikötötték, hogy ha valaki valamely iratát ki akarja adni, előbb a rektor útján a Tanácsnak mutassa be átolvasás, bírálat és jóváhagyás végett; határozatuk kötelező lesz. A *Főiskolai Törvényeket*, úgy látszik, végül nem nyomtatták ki; ennek legalábbis nincs nyoma. De ha ki nem is nyomtatták, az iskola élete nagy valószínűséggel e szabályok között

mozgott. Ugyanezeket a törvényeket erősítette meg II. Rákóczi György 1656-ból származó iskolai törvénye, amely sorrendben a harmadik.³

Alsted és tanártársainak *Tervezete* a fegyelem fenntartásában Bethlen Gábor *Utasításának* irányvonalát követte. Törekvésük az volt, hogy semmi se zavarja meg a tanítást és a tanulást. Az erkölcsi, fegyelmező cél azonos a régi törvényekben, a fejedelmi *Utasításban* és a professzori *Tervezetben*.⁴ A II. Rákóczi György által megfogalmazott törvények a tanulókkal szemben nagyobb szigorot alkalmaztak.

Bár az általunk tárgyalt időkorön túlnyúlik, meg kell említeni a teljesség kedvéért, hogy az Apafi Mihály fejedelem által 1662-ben Enyedre telepített intézet számára ugyancsak készültek törvények. Természetesen a kényszerűségből Enyedre (a Főiskola birtokközpontjára) költözött Főiskola szerényebb szervezeti és rendtartási keretet kapott, mint amilyen Alstedék idejében volt. Akárcsak Rákóczi György 1656-os iskolai törvényei, ezek is többet foglalkoznak a fegyelmezés kérdéseivel, amelynek oka bizonyára a háborúk során megromlott erkölcsökben, meglazult fegyelemben kereshető. Ugyanezeket az enyedi törvényeket alkalmazták azután az udvarhelyi és szászvárosi iskolákra is, ezért udvarhelyi vagy szászvárosi törvényként is emlegették ezeket.

Amint már a Bethlen által a gyulafehérvári Főiskolának adott *Utasításban*, úgy az 1662-ből származó Apafi-félében is kitöltetlen esküformákat is találunk az *Utasításnak* mintegy mellékleteként. A Bethlen-félében csak a kiosztónak, a seniornak és az ellenőrnek volt eskümintája, Apafiéban ott találni a fentiek mellett a Kollégium kötelekébe újonnan felvett polgárok kötelezvénymintáját is. Az Apafi-féléhez 1667. októberi kelettel csatolták a *Toldalékokat*, amelyek további eskümintákat tartalmaztak: különböző szerepkörű ifjúsági tisztségviselők – így a magánalapítványosok főnöke, a felvigyázók, a könyvtáros, stb. – számára. Mindezek érdekes bepillantást engednek az ifjúság akkori életébe. Ha annak nincs is nyoma, hogy a főiskolai törvények bármelyike nyomtatásban megjelent volna, bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a törvényeket kiegészítő eskümintákat, formulákat, körleveleket kinyomtatták, mintegy az adminisztráció megkönnyítésére.⁵

Úgy látszik, a főiskolai notárius munkáját igyekeztek ily módon egyszerűbbé tenni. A notárius mindig a legfiatalabb tanár volt és a Tanácsban állandóan visszatérő gond volt a hatalmas mennyiségű írásbeli munka, jegyzőkönyv, beíratás elvégzése.⁶

Több mint fél évszázadnyi lappangás után előkerült egy *Proscriptio* című, kitöltetlen nyomtatott úrlap, amely a fehérvári Akadémiából való kizárás szövegét, felteleteit tartalmazza. (*I. kép*) A latin nyelvű úrlap felsorolja mindazokat a körülményeket, amelyek miatt az iskolai tanács a kizárás mellett dönt, és a kizárás következményeit is. E körlevéllel értesítették a református espereseket és iskolaigazgatókat, hogy a vétkes diákokat más iskola ne fogadja be. Minthogy minden egyes kizárt diák

³ TÖRÖK Pál: *II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvénye [1656]*. = Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 118–124.

⁴ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. 13.

⁵ VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 118–128.

⁶ VERESS Endre: *A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa*. = Erdélyi Múzeum 1908. 273–292.

esetében értelemszerűen sok helyre kellett e körlevelet megküldeni, indokolt, hogy ilyen szövegű űrlapot nyomtattak. A nyomtatvány egyleveles, főlíó alakú, amelynek csak egyik lapjára nyomtattak, „Iskolai Tanács” aláírással, Alba Julia helymegjelöléssel, de év nélkül (az évszám helyének üresen hagyásával.)

Ezt a nyomtatványt Koncz József ismertette, és a marosvásárhelyi evangélikus református főiskolával foglalkozva hivatkozott erre a formulára. Szövegének magyar fordítását is közölte, de a nyomtatvány lelőhelyeként csak annyit adott meg, hogy az a Telekiek levéltárában található.⁷ Koncz egyébként ezt a kizárásról szóló formulát a sárospataki református kollégium 17. századvégi történeténél tárgyalta, miután a sárospataki főiskola átmeneti gyulafehérvári korszakát is említette. Datálására nem tett kísérletet. Lehetséges természetesen, hogy ezek a szabályok érvényben voltak a sárospataki főiskola fennállásának egész ideje alatt, még Marosvásárhelyen is, de mint nyomtatványt ennél jóval korábbra kell datálnunk.

A nyomtatvány betűi egyértelműen a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványaira utalnak. Az antikvával szedett szövegben csak néhány kurzív szedéssel kiemelt szó található, és üresen van hagyva a diák nevének szánt hely. A fejedelmi nyomdának ez a két betűtípusa 1635-től volt meg, és a nyomda utolsó korszakának számító kolozsvári években nyomtattak velük; sőt, bizonyos betűit még Tótfalusi Kis Miklós is használta. Tehát a betűk mintegy hatvan évig követhetők nyomon, mégis, állapotuk alapján az 1655 körüli éveket tarthatjuk a legvalószínűbb kiadási dátumnak.

Valószínű tehát, hogy — bár lényege ugyanúgy vonatkozhatott a sárospataki-gyulafehérvári főiskolára is — ez a körlevél még a Bethlen Gábor alapította akadémia gyulafehérvári korszakában készült. (Amikor ugyanis a sárospataki főiskola Gyulafehérvárról volt átmenetileg, akkor ott már nem volt nyomda: 1672-től a század utolsó éveig.) Az pedig nem valószínű, hogy egy ilyen, csak az iskolát érintő nyomtatványt más városban lévő nyomdában rendeltek volna meg (mondjuk az éppen Kolozsvárról lévő gyulafehérvári fejedelmi nyomda utódjánál). Ilyenfajta űrlapokat nyilván csak akkor volt érdemes kinyomtatni, ha a nyomda kéznél volt, mert bármikor az akadémia rendelkezésére állt.

A fenti érvek is azt bizonyítják, hogy a körlevél a nyomda és az Akadémia Gyulafehérvárról való 1658. évi menekülésénél előbb készült. A gyulafehérvári datálás is az 1658. előtti itteni nyomtatás mellett szól. Utána kollégium ott már nem működött. A későbbiekben ugyanis sohasem volt egy helyen a volt fejedelmi nyomda és a volt gyulafehérvári akadémia. Datálásához nem ad további támpontot az az iratcsoport sem, amelyben megtaláltuk. Ebben az iratanyagban ugyanis 1630–1730 közötti egyes tartalmú levelek találhatóak, közülük némelyik pl. Teleki Mihálytól (1681), vagy Teleki Sándorhoz (1730). Ugyanakkor gondolnunk kell arra is, hogy ezek a formulák a kinyomtatást követően több évig is forgalomban lehettek, vagy pedig mint mintát évtizedekkel később is használhatták őket.

⁷ KONCZ József: *A marosvásárhelyi...* 173–174. — Jelenlegi lelőhelye: MOL P 658. Teleki-cs. lt. 2588–2704. fol. 401.

PROSCRIPTIO.

Utriusque praecepta (Definitore Justiniano Imperatore) Sunt haec, *Honestè vivere, Neminem ledere, Jus Suum cuique tribuere.*

Praeclara haec Documenta, licubi, potissimum in Scholis omnibus bene constitutis, esse perpetuò Observanda, uti Ratio dicitur, ita Jubeat Religio: Quum *Ordinè* atque etiam *Tranquillitatè* publicæ, in Utrouque *Statu*, tam *Politico* quàm *Ecclesiastico*, sit veluti *Matrix* ipsa, atque *Basis*, Vigor *Disciplina Scholastica*: Quém admodum igitur *Juventuti* Modestæ, verèque *Studiosæ*, parent semper in ipso (huc) *Ingressu*, tum *Fores* tum etiam *Brachia* Scholæ hujusce nostræ Perillultris: Atque etiam in *Legitimo*, (quando-tuncque,) hinc *Egressu*, *More* Majorum, concedi solent à nobis *Littera Commendatitia*, quibus, ceu *Clavibus* idoneis, aperiantur *Bene-meritis*, *Honestus* *Aditus* vel ad alias celebres *Scholas*, vel ad *Officia*, Sive in *Ecclesia*, Sive in *Republica*, ritè gerenda; Ita, (ex adverso,) utroq; isto Beneficio, *Justitia Distributiva*, jure merito, privat omnes & Singulos *Scholarum Turbones*; *Seditiosos*, sive *Scandalolos*, *Bonarum Legè Violatores*, (præcipuè autem *Contumaces*); In quorum *Odiolo* numero, quum deprehensus fuerit,

urpote, qui commertam, ex hac nostrâ Scholâ, *Expulsionem*, ipsemet sibi malè conscius, *Clandestino* antevertit *Transfugio*, absq; Superiorum scilicet *Pœnia*, *Juxtâ* *leges*, *morem*q; præ-obtentâ *Ideo*, (ad ejusdem hujusce *Sentis*, si fieri potest, *Correctionem*, atq; etiam *Emendationem*; uti & ad aliorum *Complexum* *Exemplum*) Nos *Congregati in Senatu* nostro *Scholastico*, *Decrevimus*, & per præsentes *Decernimus*, prædicti

Proscriptionem ex hac Scholâ: Ejusdemq; etiam *Proscriptionis litteras* hæc nostras *Publicas*, *Evangelicæ* sive *Circulares* (*Utu* *ecclesiastico* *Antiquas*, atq; *Solemnes*) *Edidimus*: Quarum etiam *Exemplaria*, (in *Cantelam*,) *transmitti* curavimus ad *Reverendos*, *Clarissimosq; Dominos Seniores*, ut & ad *Clarissimos, Doctissimosq; Dominos Scholarchas* ejusdem nobiscum *Fidei*, & *Disciplinæ*, *Juxtâ* ac *Gentis* *Concessione* *conjunctissimas*: Ne scilicet, *Subreptitiâ* aliqua *Insinuatione*, præfatus

alterutris imponat, *Pacèq;* ipsorû, (sicuti, hîc loci, nostram,) *interturbet* *Maleferiatu*: A quo, & consimilibus *Contumaciis*, uti *Scholarum* æquè atq; *Ecclesiarum* *Autor*, & *Conservator* *Supremus* *D. O. M.* *Universarû* *Ecclesiarum*, tum etiam *Scholarum* *tutari* atq; *liberare* dignetur *perpetuò*, animittis *comprecamur*, & *contendemus*. *Datum Alba Juliae*, in *Senatu* nostro *Scholastico*, *Mensis* *Anno*, *C.*

A fehérvári Akadémia tanárainak munkássága

Szathmáry Károly feltételezte, hogy Bethlen már az országgyűlési határozat évében (1622) megkezdte a gyulafehérvári iskola akadémiai fejlesztését. Mivel a Kollegium régi iratai 1658-ban elpusztultak, az első nyolc évre vonatkozó ismeretek eléggé fogyatékosak. Mindenesetre bizonyos, hogy Martin Opitz, a kor ünnepelt német költője már 1622. végén megkezdte klasszika-filológiai előadásait. A fejedelem nyugati akadémiákon taníttatott hazai ösztöndíjasai közül többen is tanárként működtek ezekben az években Gyulafehérvárott, így Csulai György, a Leidenben tanult Maray Péter és a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály. Bethlen élete utolsó évében kezdte meg gyulafehérvári tanító munkáját Kereszturi Pál. 1629-ben, a fejedelem életének utolsó hónapjaiban érkezett Fehérvárra Herbornból Alsted, Heidelbergből pedig Bisterfeld és Piscator, akik a következő két és fél évtizedben tanterveikkel, előadásaikkal és az általuk vezetett akadémiai disputációkkal szilárd intézménnyé fejlesztették Bethlen Akadémiáját. Johann Heinrich Alsted haláláig, 1638-ig Gyulafehérvárott működött. Azután a megmaradt két külföldi professzor, Johann Heinrich Bisterfeld és Philipp Ludovik Piscator folytatta a megkezdett munkát.

Amikor Apácai Csere János 1653-ban hazaérkezett, csak a magisteri állást nyerte el, ezzel szemben az 1655-ben II. Rákóczi György fejedelem hívására Konstantinápolyból érkezett, de Angliából menekült Isaac Basire professzori rangot kapott. Kettejük együttműködése vallási és oktatási elveik alapvető különbözősége miatt nem lehetett tartós. Apácait 1656. őszén már Kolozsvárról találjuk, miután Gyulafehérvárról távozni kényszerült, míg Basire a fejedelem különleges támogatását élvezve az 1655-ben elhunyt Bisterfeld utóadaként a rektor primariusi tisztséget is elnyerte.⁸

Alsted és professzor-társai fentebb ismertetett tervezetében a 18. pont kimondta, hogy félévenként legalább 10 vitatkozást közkölségen ki kell nyomtatni, hogy az iskola híre, fénye terjedjen. Ugyanakkor mai ismereteink szerint mindössze egy disputációról tudunk 1630-at megelőzően, kettőről 1630-ból, kettőről 1641-ből, egyegy 1651-ből, illetve 1653-ból és kettőről 1656-ból.⁹ Ez mindössze kilenc disputáció az Akadémia gyulafehérvári korszakából. Ennél valószínűleg jóval több is megjelent, még ha a félévenkénti tíz kinyomtatott disputációra nem is számíthatunk —, az aligha valósulhatott meg.

De hogy a jelenleg ismerteknél mégis több lehetett valaha, azt az látszik bizonyítani, hogy az Akadémia utolsó gyulafehérvári éveiben működő Basire hátrahagyott könyvtárának tételes jegyzéke tartalmaz egy olyan kötetet, amelyben a gyulafehérvári akadémia nyomtatott disputációi vannak: *Disputationes Albenses impresae*. Sajnos csak a jegyzék maradt fenn, maga a kötet nem.¹⁰ Pedig ezek bizonyára

⁸ BÀN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 439.

⁹

RMNy 1408.   RMK II 570.   RMK II 786.

RMNy 1461.   RMK II 571.   RMK II 849.

RMNy 1466.   RMK II 747.   RMK II 850.

¹⁰ NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák 17. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához*. = MKsz 1883. 264–266.

nem évtizedekkel korábbi disputációk lehettek, hanem gyulafehérvári professzor-sága idejéből (1655–1658) valók —, ilyent pedig mindössze kettőt ismerünk ma.

Abból a kilenc fent említett disputációból, amelyről tudomásunk van, napjainkra csak hat maradt fenn, a másik hármat csak irodalomból ismerjük.

Párhuzamként megemlíthető, hogy Sárospatakon az első disputációt 1658-ban nyomtatták, és 1661-ig a főiskola diákjainak nyolc disputációja, illetve tézise jelent meg; mai ismereteink szerint a pataki nyomdában, évente átlagosan kettő.¹¹

A disputációk fontosságát hangsúlyozzák a *Főiskolai Törvények* is. A professzorok kötelességeiről szólva ajánlatosnak tartották, hogy azok minden nyilvános szónokláson és vitatkozáson, amennyire lehet, mindig jelen legyenek, annak fényét és sikerét — akár ellenvetéseikkel is — emeljék, sőt, ha szükséges, a hallott ellenvetések felől ítéletüket okosan és tapintatosan nyilvánítsák ki.¹²

Ugyanilyen fontos szerepet szánt a nyilvános vitatkozásoknak Basire is *Schema* című tanügyi munkájában. Részletesen leírta, hogy mi a defendens, az opponens és a praeses feladata. Az 1655-től Gyulafehérvárott működő és Bisterfeld halála után még ez évben professzorrá kinevezett Basire-nak saját székfoglaló beszéde is megjelent nyomtatásban,¹³ bár nem maradt fenn belőle példány. Minthogy 1655 márciusában már kinevezett tanár volt, Basire értekezését az 1655. évi gyulafehérvári nyomtatványok között kell számon tartani, hiszen biztosra vehető, hogy a fejedelmi nyomdában jelent meg.

Érdekes, hogy Basire-t éppen a disputációk tartásának unalmas és következetes gyakorlata miatt nem kedvelte a tanulóifjúság, amint azt Bethlen Miklós visszaemlékezéseiből is tudjuk.¹⁴

Jelentőségében túllépi ugyan a szokásos teológiai viták méretét a Basire és Apácai Csere János közötti, az episzkopális irányzat és a puritánusok között nyílt vitát hozó 1655. szeptember 24-i „examen generale”, amelynek eredményeképpen Apácainak távoznia kellett a fehérvári Akadémiáról. Ennek lefolyása több forrásból is, bizonyos különbségekkel, ismeretes.¹⁵ Apácai írásban is meg akarta védeni igazát, annál inkább, mert Basire kéziratos művet terjesztett a vita lefolyásáról, *Examen* címmel, amelyre Apácai az *Examen examinisszel* válaszolt. Apácai maga is készített feljegyzést a vitáról, *Narratio* címmel, a fejedelemnek szánt feljegyzése pedig az *Apologia* címet viselte. Az Apácai és Basire közötti vita tézisei közül valószínűleg egyik sem jelent meg nyomtatásban, az *Apologia* pedig kéziratos formájában sem ismeretes.¹⁶

¹¹ RMK II 909., RMK II 910., RMK II 911., RMK II 939.; RMK II 958., RMK II 959., RMK II 977. és MKsz 1898. 60.

¹² VÁRÓ Ferenc: *i.m.* 113.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházakban*. Bp. 1911. 342–343.

¹⁴ Bethlen Miklós *élete leírása magától*. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1980. 547.

¹⁵ A vita lefolyását legbővebben BÀN Imre ismertette: *i.m.* 440.

¹⁶ Uo. 441–448.

A fejedelmi nyomda működése idejéből 30 tankönyv megjelenése ismeretes ma, összesen 41 kiadásban. Az ugyancsak a tantervhez kapcsolódó katekizmusok jelentek meg legtöbb kiadásban: a heidelbergi káté alapján összeállított kis katekizmusoknak jelenleg hét gyulafehérvári kiadásáról tudunk,¹⁷ abból kettő a Fogarasi-féle káté-kiadás.¹⁸ A nyelvtankönyvek közül mai ismereteink szerint legtöbbször Alsted *Rudimenta linguae Latinae*¹⁹ című műve jelent meg, amely 1647-ig öt kiadást ért meg. Ezután következik Bisterfeld *Elementa logica*²⁰ című és Piscator *Rudimenta rhetorica*²¹ című tankönyve, amelyek mindegyike ma három-három kiadásban ismeretes Gyulafehérvárról. A három itteni professzor tankönyvein kívül megjelent még Comenius, Geleji Katona István, Molnár Gergely és Apácai Csere János tankönyve. A tankönyveken kívül Cato és Cicero kifejezetten iskolai használatra, sőt a gyulafehérvári Főiskola számára megjelentetett kiadásai ugyancsak az oktatást szolgálták.

A gyulafehérvári tankönyvek 8° vagy 12° alakban jelentek meg, és már külső megjelenésükben is nagyon hasonlítottak egymásra; mai szóval szinte azt mondhatnánk, hogy egy sorozatot alkottak. Címlapjukat általában kétsoros, nyomdai cifrákból szerkesztett keret díszítette, és a tankönyvek címe is utalt arra, hogy a gyulafehérvári Főiskola számára készültek. Már az első gyulafehérvári tankönyvek is ilyen külsejűek voltak, és a továbbiakban bizonyára szándékosan folytatták ezt a gyakorlatot.²²

Ha a tankönyvekhez hozzászámítjuk az oktatáshoz szorosan kapcsolódó és alább részletesen bemutatandó *Schemát*, a már tárgyalt vizsgatéziseket és a *Proscriptiót*, akkor megállapítható, hogy a gyulafehérvári nyomda ma nyilvántartott 150 terméknek pontosan 30 %-a tankönyv, vagy más, oktatással kapcsolatos kiadvány.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy II. Rákóczi György uralkodása utolsó éveiben újabb lépéseket tett a főiskola tanulmányi rendjének rögzítésére (ennek megfogalmazása Basire *Schemája*²³) szinte egyidőben az általa kiadott új főiskolai törvényekkel.

Az új főiskolai törvények és Basire *Schemája* között tehát összefüggést kell látnunk.²⁴ Az új főiskolai törvények célja valószínűleg az volt, hogy az egész iskolára vonatkozóan szabályozza a tanrendet. Úgy látszik, hogy a professzoroknak és a felsőbb évfolyamok diákjainak munkarendjéről szóló szakaszok adtak alapot Isaac Basire-nak a *Schema sive forma studiorum Albensium* kidolgozására, melynek azon-

17

RMNy 1578.   RMK I 739.   RMK I 884.
 RMK II 505.   RMK I 790.
 RMK I 691.   RMK I 803.

18 RMK I 803., RMK I 884.

19 5. kiadása 1647-ben, I. MKsz 1913. 246.

20 3. kiadása 1645-ben jelent meg: RMK II 657.

21 3. kiadása 1644-ben jelent meg: RMK II 643.

22 Az első gyulafehérvári tankönyv tudomásunk szerint még 1630-at megelőzően jelent meg: Molnár Gergely latin nyelvtankönyve, ennek azonban csak töredéke maradt fenn. Ezután 1634-ből ismerjük a következő tankönyvet, Alsted latin nyelvtanát (RMK II 485.), amely már ezzel a külsővel jelent meg.

23 VARGHA Zoltán: *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata*. Bp. 1907.24 TÖRÖK Pál: *i.m.* 118–124. és ZOVÁNYI Jenő: *i.m.* 342–344.

ban csak egy része készült el. Basire e művében a kollégium új szervezetének tervét adja elő.²⁵

Ami a tanterv részletes kidolgozását illeti, A mű valóban egyedülálló. A nyomtatvány első részében, előszó gyanánt Basire-nak a keresztény (elsősorban fchervári) tanulóiújásághoz intézett szózata található, amelyet mint „Universitatis Albensis Rector Primarius” írt alá és „Ex Musaeo Suo Albae Juliae Calend. Januar. A. U. T. MDCLVII.” datált.²⁶ Ezután következik a tulajdonképpeni tanterv, *Schema* címen, benne *Ordo Studiorum Albensium: Pro Anno hoc MDCLVII* címen valószínűleg a legkorábbi hazai tanterv és értesítő — a 17. századból mindössze ezt az egyet ismerjük Magyarországról. Basire csak a teológiai osztály tanmenetének évi tervét készíthette el, sőt a szombati abból is már hiányzik. Bizonyára ezután következett volna a többi osztály hasonlóan kidolgozott tanmenete. Napról-napra, sőt, óráról-órára kijelöli a teendőket, tantárgyakat, sőt a kézikönyveket is, igen részletesen. A hét napjait azonban nem dátum szerint veszi sorra, tehát bármely évre alkalmazható —, nemcsak az 1657-es évre.

A *Schema* napjainkig fennmaradt egyetlen példánya, amely a szerző sajátja volt, a 112. lapon, mondat közben²⁷ megszakad. Bizonyosnak látszik, hogy csak ennyit nyomtattak ki. Amint az utolsó lap Basire-től származó kézírásos bejegyzése mutatja, a mű sajtó alá elkészített többi részét a tatárok betörése elpusztította. „Reliqua ad prelum parata, ut et alia meditata, obruit Barbarorum diluvium mense augusto A. U. T. 1658. Quo fatali tempora. . .”²⁸

Bár a *Schema* címében az 1657-es évszám szerepel, és a szakirodalom is 1657-es nyomtatványként tartotta számon,²⁹ kinyomtatásának idejét — éppen a fent idézett kézírásos bejegyzések alapján — egy évvel későbbre, 1658-ra kell tennünk. Amint említettük, a tanrend, amit közöl — bár az 1657-es évre szól — bármely évre alkalmazható, tehát általános érvényű. A mű impresszuma nem közli a nyomtatás évét. A tatárok viszont nem 1657-ben, hanem 1658. augusztus végén törtek be Gyulafehérvárra. Ha Basire megjegyzése pontos, akkor a címben szereplő dátum nem fedti a valóságos nyomtatási időt. Nem valószínű, hogy Basire állításában kellene kételkednünk, hiszen ő valóban szinte szemtanúja volt az eseményeknek, és ez a mindössze egy példányban fennmaradt mű³⁰ valóban olyan befejezetlenül szakad meg, mint ha valamely váratlan esemény akadályozta volna befejezését. Ezt a nyomtatványt tehát a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1658. évi kiadványai közé kell sorolnunk, méghozzá ez lehetett itteni utolsó, be sem fejezett nyomtatványa.

²⁵ SZTRIPSKY HIADOF: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. I-II.* Bp. 1912. (továbbiakban: SZTRIPSKY). II 2571/119.

²⁶ Uo. 4–47.

²⁷ A G8b lapon.

²⁸ A bejegyzés az oxfordi Bodleiana eredeti, unikális példányának hasonmás-kiadásán is látható.

²⁹ ZOVÁNYI: *i. m.* és uő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 2. kiad. Bp. 1977. 55.

³⁰ A *Schema* egy töredékéről — egy sérült címlévről — adott hírt KONCZ József, lelőhelyét azonban nem adta meg, csak a címlap reprodukcióját közölte *A marosvásárhelyi. . . c. munkájának* 560–561. lapján. E töredék hollétéről jelenleg nincs tudomásunk.

Brassai Major Márton, a fejedelmi nyomda utolsó mestere – Szebenben

A gyulafehérvári nyomtatványok tanúsága szerint Brassai Major Márton 1647-től vezette a fejedelmi nyomdát, egészen annak megszűnéséig, 1658-ig. Fejedelmi nyomtatómesterként elődei voltak Nikolaus Mollerus (1619-től 1623-ig, de Gyulafehérvárott csak 1623-ban), Válaszuti András és Meszléni Márton 1624-ben, Meszléni Márton 1625–1627 között, Jakob Effmurdts Lignicensis 1628-tól 1634-ig, közvetlen elődje pedig a csak három évig ott dolgozó Andreas Gregorius Schemnicensis (1644–1646). Az 1635–1643 közötti években a könyvek impresszuma nem közli a nyomdász nevét, de a nyomda személyzete levéltári forrásból ismeretes.³¹

Brassai Major Márton, vagy latinosan Martinus Maior Coronensis első olyan nyomtatványa, amely nevét feltünteti, Kászoni János *Rövid igazgatás*³² című munkája. Gulyás Pál és Herepei János szerint Brassai Major Márton valószínűleg azonos azzal a Marcival, aki egy 1639. évi levél³³ tanúsága szerint ezidőtájt jött át Brassóból Gyulafehérvárra, Geleji Katona István *Praeconium evangelicum* c. művének nyomtatása közben. Ugyancsak ő lehetett az a nyomdász, akit Brassóban a városi nyomdát újjáélesztő Michael Hermann városbíró meghívott nyomdásznak a meginduló műhelybe.³⁴ Nincs adatunk arról, hogy 1639-ben végleg Gyulafehérvárott maradt-e, mint legény, de neve brassói nyomtatványokon sem szerepel.

Elődjének, Schemnicensisnek neve 1646-ban fordul elő utoljára, ezután Brassai Major Márton 1647. évi feltűnéséig az egyébként impresszummal ellátott két könyvön a Typis Celsissimi Principis megjelölés található, illetőleg a nyomda neve sem szerepel.³⁵ Korábban feltételezhető volt, hogy vagy megvált a nyomdától, vagy beosztott lett, és ezért nem találkozunk többé Schemnicensis nevével.

A Brassai Major Márton – valószínűleg első – nyomtatványában olvasható utószó azonban magyarázatot ad a nyomdász személyének változására. A fordítónak, Kászoni Jánosnak a kötet végén „A' nyomtatásban esett fogyatkozásokról” szóló megjegyzésében olvasható:³⁶

A' nyomtatásban gyakor helyen estek fogyatkozások; s a' miatt kiváltképpen, hogy mikor ennek nyomtatásához kezdénk, szinte akkor hatalmazék el köztünk a' döghalál, és elsőbben-is a' nyomtatók közé esék-bé: az után, mikor már itt a' környéken jó részént megszűnt volna, nekem-is annyira megrablá kicsein cselédemet, hogy csak igen kevesed magammal maradék. Ennek felette Váradgyáról sem mehettem bé mindenkor a' corigálásra, hanem ki-kellett a' próbát hozatnom, és a'mint akkor első uttal, avagy leg-fellyebb inásoddal maradtott, a'szerént nyomtatták ki: Ezek miatt (mondám) estek hol-mi fogyatkozások a'nyomatásban; mind- azáltal, a'mint hamarjába megtekintéltem, nincs oly derekas vétek benne, mellyen az olvasó felettébb megakadgyon, kiváltképpen ha a' környül levő dolgok értelmével az olyan

³¹ V. ECESEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*. = OSZK Évkönyve 1974/1975. 349–421., és uő: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637-1658) és utóélete*. = OSZK Évkönyve 1978/1980. 291–341.

³² RMK I 791.

³³ ItK 1894. 337.

³⁴ NUSSBÄCHER, Gernot: *Contribuții privind istoria tipografiei Românești din Alba Iulia în secolul al XVII-lea*. = Apulum 23. (1986.) 191–195.

³⁵ RMK I 786. és RMK I 785.

³⁶ RMK I 791., Oo3a.

vétkesen nyomtatott ígéket öszveveti. Egy helyen, mindazáltal, a' nyomtatást inassára bizva a nyomtató, meg nem tudhatok, mi gondolatjából az inas im-ez szót (Curialisnak) kivetette; és ezt tette helyébe (Christusnak). Azonban, midőn nyomtatná, be találván jönnöm, meg-corigáltatám véle, csakhogy már közel kétszáz árkost a'szerint kinyomtatott vala. Az-okáért, ha kinek affélében talál jutni, kérem szeretettel, ne neheztelje, pagina 56. versu ultimo, pro (Christusnak) curialisnak, oda jegyezni.³⁷ ... Végeztem Isten áldomásából Gyula-Fejer-Varatt. Pünkösöd havának 8. napján. 1647. esztendőben.

Schemnicensis tehát valószínűleg a pestisnek esett áldozatul, talán néhány legényével együtt. Major Márton nevéhez fűződik az a nyomtatásbeli sajátosság, ami a gyulafehérvári könyveken 1649-től kezdve jelentkezik: az a jellegzetes füzetjelzési gyakorlat, amelynél csak a füzet első levelét jelölték nagybetűvel (pl. A betűvel), a többi levél kisbetűs jelzést kapott (pl. a2, a3, stb.) Működése idején jelentősebb gyarapodás történt a nyomda felszerelésében, mert a nyomda cirill betűs felszereléssel egészült ki. Az antikva és kurzív betűk terén nem történt változás. Major Márton keze alatt bizonyára több főből álló nyomdai személyzet dolgozott, ezenkívül 1651-ből bizonyos Strumpf György kompaktor munkásságáról is tudomásunk van.

Érdekes, de egyelőre megmagyarázhatatlan jelenség, hogy míg 1623-tól kezdve 1658 áprilisáig az összes erdélyi országgyűlési artikulust Gyulafehérvárott, a fejedelmi nyomdában nyomtatták, addig az 1653-ban megjelent *Approbatae Constitutiones*³⁸ című általános erdélyi törvénygyűjteményt nem itt, hanem Váradon, Szenci Kertész Ábrahám műhelyében. Nincs ugyan okunk kétségbe vonni a fejedelmi nyomda folyamatosságát – minden évben megjelent legalább egy olyan nyomtatvány, amelynek impresszumában szerepelt Brassai Major Márton neve, a többről pedig nyomdai anyaga alapján volt megállapítható, hogy gyulafehérvári nyomtatvány – , úgy látszik, ez alól éppen az 1653-as év kivétel. Az ebből az évből számon tartott három nyomtatvány közül ugyanis mindössze egyen szerepel a kiadás helye,³⁹ de a nyomda vagy a nyomdász neve itt sem; a másik kettő hely és nyomda nélkül jelent meg, illetve csak irodalomból ismert.⁴⁰ Nyomdai anyaguk megvizsgálására egyik esetben sem volt lehetőség, így tehát nem állítható teljes biztonsággal, hogy azok gyulafehérvári nyomtatványok. Úgy látszik, mintha az ezévi, január–márciusi országgyűlés artikulusai sem jelentek volna meg nyomtatásban; mindenesetre egyetlen nyomtatott példány sem ismeretes.⁴¹ Ha ez így van, akkor 1622 és 1687 között az 1653-as az egyetlen év, amikor az országgyűlési törvénycikkeket nem nyomtatták ki. Természetesen az 1653-ban hozott törvényeket is bedolgozták az *Approbatae Constitutiones*ba, de annak felépítése, – gyűjteményes jellegénél fogva – nem időrendi, tehát az évenkénti törvénycikk kiadások e feltételezett hiányosságát nem pótolta.

1652-ből és 1654-ből van Brassai Major Márton nevével ellátott nyomtatvány, de elgondolkodtató, hogy vajon a nyomdászmeister nevének, sőt a nyomda megjelölésének elhagyása is – 1653-ban – nem a mester távollétével magyarázható-e? Ez pedig

³⁷ Az OSzK: (RMK I 791 1.) példányában is hibásan van szedve: „Christusnak”

³⁸ RMK I 878.

³⁹ RMK II 786.

⁴⁰ RMK II 785. és SZTRIPSZKY II. 2560/108.; továbbá BIANU – HODOS: Bibl. I. 63. sz.

⁴¹ Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 162–168. kéziratos másolat alapján közölte.

megmagyarázná, hogy miért nem Gyulafehérvárott jelent meg az erdélyi törvénykönyv, amint arra számítani lehetett volna.

Brassai Major Márton volt a vezetője a fejedelmi nyomdának akkor is, amikor 1658-ban a tatárok betörték Gyulafehérvárra. A nyomda az év első felében még üzemelt: kiadták a január 24-i országgyűlési artikulusokat,⁴² Uzoni Balázs *Öt sima kövekkel* című 224 lapból álló könyvét⁴³ és az április 9-i országgyűlési artikulusokat.⁴⁴ E három nyomtatványt a szakirodalom eddig is mint a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó évének kiadványait tartotta számon.

Az 1658. évi kiadványok sorát azonban ki kell egészítenünk egy *Panegyris inter fatales*... című alkalmi kiadvánnyal, amely Haller István halálára íródott.⁴⁵ Ezt a hely megjelölése nélküli nyolc-leveles nyomtatványt Szabó Károly kolozsvári nyomtatványként regisztrálta. Egyetlen hozzáférhető példányának megvizsgálása azonban bizonyossá tette, hogy a nyomtatvány a fejedelmi nyomda betűkészletével készült. A címlapon az 1658-as évszám többszörösen is megfajthető a kronosztichonokból. A nyomtatvány valamennyi betűtípusa, az iniciálé, a két nyomdai cifra és a fent leírt jellegzetes ívjelzési mód egyértelműen azt tanúsítja, hogy az a fejedelmi nyomdában készült, 1658. február végén–március elején.

Haller István egyike volt azoknak az erdélyi katolikus főuraknak, akik Bethlen Gábor halála után – Bethlen István gubernátorral szemben – Brandenburgi Katalin körül csoportosultak. Egy Pázmány Péternek írott levelében a megválasztandó fejedelem vallási türelmetlenségétől tart:

Ha a gubernátor vagy Rákóczi obtineálják a fejedelemséget, bizonyára a katolika religiót exstirpálnák... mert ez [t.i. a gubernátor] nem is tud tovább nézni... mint furia igyekezik a katolikusok ellen.⁴⁶

Szalárdi János krónikájában ezt jegyezte fel Haller Istvánról:

Ennek a Haller Gábornak az apja is tanácsur vala, s még pedig legöregebb és elsőbb tanács, ez egyedül disvadeálta mindenképp Rákóczi fejedelemnek ezt a hadakozást, de nem volt semmi foganattya, mivel az ifju tanács, a ki látván, hogy azzal talál kedvet a fejedelem előtt, ha annak kedve szerént való tanácsot ad: azt hitette el a fejedellemmel, hogy Haller Istvánnak már az öregség miatt elveszett az esze, de hogy más-képpen kellett volna érteni ő felőle Rákóczi Fejedelemmel, megmutatta az ő tanács adásának meg nem fogadása, és abból származott e haza rettenetes eltölt és következtetted veszedelmezése... Megtapasztalta maga is magán, maga házával e tanácsnak meg nem fogadását a fejedelem... sőt annakutánna, midőn szerencséjének kereke már alá kezdett volt fordulni, akkori állapottyára való tanácsadását is Haller Istvánnak nem fogadta meg... Megholt ezen (1657) esztendőben Haller István, és temettetett el Kererlő-Szent-Pálon a maga építette várában lévő kápolnájában, 24. Febr. Annakutánna a pogányság kőborolván Erdélyben, s azt a várat pusztán hagyván az emberek kihányták a testet.⁴⁷

A névtelenül megjelent, prózában írt latin nyelvű alkalmi mű szerzőjét nem ismerjük.

⁴² MKsz 1916. 93.

⁴³ RMK I 930.

⁴⁴ SZTRIPSZKY I 2014/221.

⁴⁵ RMK II 898. Egyetlen ismert példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban, RMK II 149. jelzetten.

⁴⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. Pest, 1868–1872. II. 335.

⁴⁷ *Erdély öröksége. Szalárdi János Krónikája*. Bp. 1942. 125.

Ugyanígy a fejedelmi nyomda 1658. évi kiadványai közé kell sorolni Basire *Schemáját*, amint arról fent már szó esett. Az bizonyos, hogy az április 9-i országgyűlési artikulusok kinyomtatásakor még itt volt a nyomda, és valószínűnek látszik, hogy ezt követően volt nyomtatás alatt a *Schema*. A mondat közben félbehagyott nyomtatvány, az a körülmény, hogy nyomdai kézírata is elveszett, és Basire-nak a tatárok beözönléséről szóló megjegyzései mind azt bizonyítják, hogy a fejedelmi nyomdának ez volt utolsó kiadványa — legalábbis Gyulafehérvárott.

A tatárok 1658 augusztusában törtek be Gyulafehérvárra. Basire augusztus 12-én még innen keltezett levelében⁴⁸ arról tudósította a fejedelmet, hogy a lakosok hihetetlen páni félelemmel néznek a bekövetkezendők elé, s emiatt a város is kihalt, sőt sokan a papok és a tanárok közül is elszéledtek, csupán ő van ott az általa felfegyverzett 35 diákkal, jöllehet maga is készül Szebenbe bezárkózni. A tatár Szeben megsarcolása után fordult Fehérvárnak, feldúlta a virágzó gazdaságú és kultúrájú várost. A tatárok kivonulása után Csulai György püspök tudósítása maradt fenn 1658. november 26-ról, ahol azt írja, hogy

csak most mentem volt Fejérvár iszonyu romlásának látására, hogy az scholára s ecclesiára valami gondot viselnék, de a mint látom, az várral együtt mind collegium, mind ecclesia odavagyon, nincs reménység egyiknek is felállítása felől, immár mindnyájan csak bizonytalan állapottal vagyunk, ki egyfelé, ki másfelé vonta magát.⁴⁹

Szalárdi krónikájából ismert, hogy a gyulafehérvári várban, ahol valószínűleg a nyomda volt, mindent porrá égettek. Tehát, Herepei János szerint, csak feltételesen gondolhatnánk arra, hogy akár előzetes elmenekítés, akár a helyszínen bekövetkezett véletlen szerencse folytán számba jöhető betűanyag, vagy éppen sajtó megmaradhatott volna. Ezért mindazokat a nyomdatermékeket, amelyeket az 1658. évtől számított egy évtizeden keresztül fehérvári kiadványnak könyveltünk el, alighanem másképpen kell megítélnünk — írja. Jellemző különben — folytatja —, hogy a nyomtatványok között egyetlen nyomdajeles darab sincsen, hanem csupa hely és év nélkül megjelent országgyűlési végzések számíthatók ide. Ennek ellenére azonban mégiscsak kellett valamely csekély betűanyagnak maradnia, hiszen a nyomda pusztulásáról egyik krónika sem emlékezik meg.

Herepei János következtetése helytálló, a nyomda nagy része valóban megmenekült. Valószínűbb, hogy előzetesen menekítették el, legalábbis annak könnyebben mozgatható részét, a betűanyag legnagyobb részét. Mostanáig arról volt biztos tudomásunk, hogy a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1667-ben már Kolozsvárott⁵⁰ volt, ahol azután Apafi Mihály fejedelem rendletével az időközben ugyancsak a fiscusra szállt Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdával egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi főiskolának adományoztatott.⁵¹ Kolozsvárott nem tűnt fel a továbbiakban Brassai Major Márton nyomdászmeister neve, ezért lehetségesnek látszott, hogy a

⁴⁸ HEREPEI János: *Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből*. Basirius Izsák. In: Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Bp.–Szeged, 1966. 560.

⁴⁹ Uo. 561.

⁵⁰ HEREPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Bp.–Szeged, 1971. 466.

⁵¹ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. 2. köt. Bp. 413–414.

tatórok betörését ő maga sem élte túl. Nem volt tudomásunk arról, hogy Gyulafehérvár után valahol máshol is nyomtatott volna.

Újabban előkerült adatokból azonban biztosan megállapítható, hogy Brassai Major Márton a tatár pusztítás elől menekített fejedelmi nyomdával (illetve annak megmaradt részével) Szebenben működött tovább. Bár nevével csak 1664-ben találkozunk Szebenben, azért bizonyosra vehető, hogy Fehérvárról egyenesen ide telepítették át a műhelyt, hiszen a menekülők egy része is ide húzódott, míg mások Kolozsvárra vagy Debrecenbe. Nincs olyan nyomtatvány, amely a gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletével, szebeni impresszummal 1659 és 1663 között jelent volna meg. Az a mű, amely Brassai Major Márton szebeni tartózkodását kétségtelenné teszi, a *Szent Szelencze* című, névtelen szerzőtől származó verses bibliai elbeszélés,⁵² címlapján az alábbi megjelöléssel: „Nyomtatot Szebenben 1664. Maior Márton.” (2. kép).

A nyomtatvány teljes egészében a gyulafehérvári fejedelmi nyomda anyagát tükrözi.⁵³ Mind az öt szövegtípus⁵⁴ és a nyolcféle nyomdai cifra⁵⁵ a volt fejedelmi nyomda készletéhez tartozott. Kérdéses, hogy maguk a sajtók is megmaradtak-e, vagy csak a betű- és dísz-anyag egy része?

A negyedréte alakú, 12 levél terjedelmű kiadványról Szabó Károly még nem tudott, hanem az az Erdélyi Múzeum Könyvtárának 1908. évi beszámolójából ismert.⁵⁶ Eszerint, amint a közlemény írja: „*Szent Szelencze*, Szeben. 4-r, mely könyvészetünk szerint eddig ismeretlen volt. Brassói vándorgyűlésünk alkalmával jutottak ezek szemünk elé, s volt tulajdonosuk előzékenységéből vétel útján gyűjteményünkbe.” A possessorbejegyzés szerint ez az eredeti tulajdonos Herberger Béla volt. Az egyetlen ismert példány jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található.⁵⁷

Sem a mű törzsét alkotó verses elbeszélés, sem a kiadvány záró versének, a *Szent Péter nagy keservesen sira* címűnek⁵⁸ szerzőjét nem ismerjük. Az első a vérfolyásos asszony csodálatos gyógyulásáról szóló bibliai történetet írja le.⁵⁹ A vers írásának pontos idejét a mű törzsét alkotó verses elbeszélés utolsó sorai közlik, többszörösen is:⁶⁰

⁵² MKsz 1909. 167.

⁵³ Erre már Sztrehovszky Ágnes is felfigyelt egyetemi szakdolgozatában a váradi nyomda anyagát vizsgálva. (Kézirat)

⁵⁴ A 27A, 28K, 19A, 32K és 21A típusok. Itt és a továbbiakban: a nyomdafelszerelés rendszerezéséhez l. az OSzK Évk. 1974/1975. 349–421. és 1978/1980. 291–341. közleményeit.

⁵⁵ Az A, B, C, D, Hh, Ii, Kk. 11 nyomdai cifrák

⁵⁶ MKsz 1909. 167.

⁵⁷ Cluj, Univ BM V 3625. (mikrofilm erről az MTA Könyvtárban, 171/VI. jelzetten.)

⁵⁸ Mat. 26. 75.

⁵⁹ Luk. 8. 43–48.

⁶⁰ RMKT X.köt. 247–261., 697–698.

Szent Szelentze,

az az:

A' T Ö R E D E L M E S S Z Ű B Ő L

I S T E N H E Z öntött lelki Sirásrol,
és hű engedelmeségről.

Mellyet,

Egy szegény bűnös a' szszonyi állat siral-
mason tört;

s. ez által az Ur-Jésus Christustól,
drága bűn bocsánatot,
nagy öröm-el vőtt.

Luc. 13. v. 12.

Herbageny Józsa
A' szszonyi állat meg oldattál a' te betegségedből.

Matt. 11. v. 28.

Jöjjetek én hozzám mindnyájan kik meg-
faradtatok és meg terheliettetek, és én
meg könnyebítelek tőczöket.

Nyomatot Szebenben 1664.

MAIOR MARTON.

Ezer hatszáz hatvan négy esztendő vagyon,
 Második hó első hete fujta agyon;
 Engelszelljük Istent békeséget adgyon,
 Ily rutul mint eddig praedálni ne hadgyon.
 VraM, ninCs It ló gonDVlseLés

1664

A nyomtatványban a *B* füzettől kezdve Brassai Major Márton jellegzetes füzetjelzési gyakorlata látható. (Az *A* füzetben a jelzést és a számozást is eltévesztették.) A nyomtatványban szereplő betűanyagról eddig is tudtuk, hogy megmenekült a pusztulástól, mert ezek a betűk 1669 és 1690 között Kolozsvárott ismét feltűntek.⁶¹ Ugyanez nem vonatkozik a nyomdai cifrákra: ezek a kolozsvári (de gyulafehérvári betűkkel nyomtatott) kiadványokon nem voltak használatban, csak a hozzájuk nagyon hasonló, de azzal mégsem azonos, Szenci Kertész Ábrahámától származó cifrák. Ezért jogosnak tűnt a feltételezés, hogy csak a betűanyag nagy része menekült meg az 1658. évi pusztuláskor.

Ez az újabb adat, amely a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1664. évi szebeni tartózkodási helyét bizonyítja, új megvilágításba helyezi mindazt, amit eddig az 1660-as évek szebeni nyomdászatáról tudunk. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda közbesző, Kolozsvárt megelőző szebeni korszakáról ugyanis eddig nem volt tudomásunk. Így az 1662 és 1664 között megjelent és gyulafehérvári készlettel nyomtatott ciklusokról Fazakas József feltételezte,⁶² hogy azok talán még Gyulafehérvárott készültek, de valószínűsíthető volt az is, — a korábban rendelkezésre álló adatok birtokában —, hogy azok már Kolozsvárott készültek,⁶³ hiszen levéltári adatokból csak annyi volt bizonyosra vehető, hogy a gyulafehérvári készlet 1667-ben már ott volt.

Nyomtatványunk — bár szebeni helymegjelölésű — semmi közöset nem mutat sem Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának, sem a szebeni városi nyomdának a termékeivel. Mindezt azért szükséges leszögezni, mert az eddig is ismeretes volt, hogy 1662 végétől 1668 végéig párhuzamosan két műhely dolgozott Szebenben, egymástól függetlenül. Egyik a 16. századi alapítású szebeni városi nyomda, a másik az 1662 novemberében Kolozsvárról Szebenbe áttelepült, Szenci Kertész-féle volt váradi tipográfia.

Bár a szebeni városi nyomda a 17. század derekán is folyamatosan működött, mégis a városi nyomdát 1629-től vezető linzi Pistorius Márk 1657. évi utolsó nyomtatványa után az egymást váltó mesterek csak egy-két évig dolgoztak Szebenben, amennyire az amúgy is csekély számú nyomtatvány hiányos impresszumadataiból megállapítható. 1659–1660-ban Christoph Hildelbrand volt a mester, majd 1661 és 1663 között nincs feltüntetve a városi nyomdász neve. Ismeretes, hogy 1659 végétől 1660 májusáig a körülkerített városban pestisjárvány pusztított. Lehet, hogy egyesek a nyomdászok közül is áldozatul estek a járványnak. 1664-ben ismét új nyomdász nevével találkozunk. Blasius Prössl azonban levéltári adatokkal bizonyíthatóan már 1663-

⁶¹ OSzK Évkönyve 1978/1980. 306–311.

⁶² FAZAKAS József: *A 17. századi erdélyi országgyűlési törvénycikknek nyomdameghatározása.* = MKsz 1968. 201–209.

⁶³ OSzK Évkönyve 1978/1980. 306–311.

ban is itt dolgozott.⁶⁴ 1666-tól kezdve két évtizeden át Stefan Jüngling vezette a nyomdát. Jüngling megjelenésétől kezdve látszik újra stabilizálódni a városi nyomda munkája, ami a kiadványok megnövekedett számából is megítélhető. A nyomdászok személyének váltakozása ellenére nem következett be lényeges változás a szebeni nyomda készletében Pistoriustól Jünglingig: Hildebrand és Prössl is ugyanazzal a készlettel dolgozott, amelynek bizonyos elemei még az előző századból, Hoffhalter-től származtak. Bizonyos változások a díszek terén Jüngling megjelenésével nagyjából egyidőben, 1670-től következtek be.

A másik szebeni nyomda, Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelye – két év kolozsvári kitérő után, amelyre Várad megszállása és pusztulása miatt kényszerült – 1662 novemberében települt át Szebenbe, ahol haláláig (1667) működött, majd utóda, Udvarhelyi Mihály még ezt követően másfél évig. 1668 végén Apafi Mihály fejedelem utasítására szállították át Szenci Kertész nyomdáját Kolozsvárra. Az átszállítással még Udvarhelyi Mihály volt megbízva, de Kolozsvárott már Veresegyházi Szentyel vezette a műhelyt. Gulyás Pál abból a tényből, hogy az 1666–1667-es években Szenci Kertész és Stefan Jüngling neve váltakozva fordul elő a szebeni nyomtatványok impresszumán, tévesen azt a következtetést vont le, hogy Jüngling volt Szenci Kertész faktora 1666-tól kezdve, majd halála után utóda.⁶⁵

Ezt a nyomtatványok külsejének teljes különbözőségén kívül az a tény is megcáfolja, hogy Apafi fejedelem Szenci halála után a nyomdáról, mint a fiscusra szálló vagyonról intézkedett 1672-ben, miközben Jüngling továbbra is ott maradt Szebenben és folytatta munkáját nagyjából ugyanazzal a – városi nyomdához tartozó – készlettel, mint korábban.

Most hozzátehetjük, hogy harmadikként a volt *gyulafehérvári fejedelmi nyomda* is Szebenben működött, a fenti két műhellyel egyidőben. Jelenlegi ismereteink szerint a fejedelmi nyomda 1658-at követő időszakát az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A fejedelmi nyomdát 1658-ban, még Gyulafehérvár elfoglalása és elpusztítása előtt, a harcoktól megkímélt Szebenbe szállították. Szebent nem pusztították el a törökök, illetve tatárok 1658-ban, mert 25.000 tallér sarc árán a város megmenekült a pusztulástól és dúlástól. Nyugodtnak természetesen az 1659. évet itt sem nevezhetjük, amikor II. Rákóczi György ostromgyűrűbe fogta a várost, mert az Barcsay Ákos fejedelmet pártolta.

1659 és 1661 között nem ismerünk egyetlen olyan nyomtatványt sem, amely a gyulafehérvári nyomdakészlettel készült volna. Ezzel szemben 1662 és 1664 között eddig is tudtuk, hogy valahol működött a fejedelmi nyomda, hiszen öt országgyűlési artikus gyulafehérvári betűkkel készült. A feltételezések csak abban tértek el, hogy melyik városban működött a nyomda.

Az újabb adat – az 1664. évi *Szent Szelence* – ismeretében valószínűbbnek tartjuk, hogy az 1662 és 1664 között megjelent öt artikus⁶⁶ nem Gyulafehérvá-

⁶⁴ TEUTSCH, F.: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*. = Korrespondenzblatt des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde 5. 1882. 66.

⁶⁵ GYULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 16.

⁶⁶ SZTRIPSKY I. 2032/239. (1662. okt.); SZTRIPSKY I. 2040/247. (1663. febr.); SZTRIPSKY I. 2039/246. (1663. szept.); SZTRIPSKY I. 2042/249. (1664. jan.); SZTRIPSKY I. 2043/250. (1664. nov.).

rott és nem Kolozsvárott, hanem Szebenben készült a fejedelmi nyomda készletével. Tehát szebeni korszakából Brassai Major Márton első ismert, bár nevével nem jelzett nyomtatványa az 1662. évi artikulus.⁶⁷ Hogy neve sem ezen, sem a másik négyen⁶⁸ nincs feltüntetve, az nem meglepő, mert az artikulusokat ritka esetben látták el hely- és nyomdamegjelöléssel. Az 1662 és 1664 között megjelent öt artikulust tehát Szebenben nyomtatta Brassai Major Márton a gyulafehérvári készlettel, akárcsak a teljes impresszummal ellátott *Szent Szelencét*. Észertint öt helymegjelölés nélküli artikulus esetében a korábbi helymegállapítást helyesbítenni kell. Ezek az 1662. október–novemberi, az 1663. februári, az 1663. szeptemberi, az 1664. januári és 1664. novemberi artikulusok.

Az artikulusoknak köszönhetően szinte félévenként nyomon követhetjük a hivatalos okiratok kinyomtatásánál számításba vehető nyomdákat.

Az 1662. októberi artikulusoktól kezdve a gyulafehérvári készlet tűnik fel ugyan, de a kiemelő típusok egy része és az iniciálék mindegyike idegen. Egy iniciálét kivéve a többi idegen elemet, mint a szebeni városi nyomda készletének darabjait sikerült azonosítani. Ez jellemző az artikulusokra 1664 novemberéig bezárólag – öt artikulus esetében. Ezek az idegen nyomdafelszerelési elemek mind az 1659-nél korábbi, mind az 1670. utáni szebeni városi nyomdabeli kiadványokról ismerősek.⁶⁹

A túlnyomórészt gyulafehérvári készlettel nyomtatott artikulusok esetében azt kell feltételeznünk, hogy bizonyos címbetűk és díszítő elemek ekkor már hiányoztak a volt gyulafehérvári nyomda készletéből. Bizonyítottnak vehetjük – amit már kolozsvári tartózkodása idején is tapasztalhattunk, 1667-től kezdve –, hogy egyetlen gyulafehérvári iniciálé sem maradt meg. Ugyanígy, eddig is valószínűnek látszott, hogy a kiemelő típusokból, címbetűkből is csak szórványosan maradt meg egy-egy sorozat egy-egy betűje. Amikor az artikulusok kinyomtatásánál ezekre szükség volt, kénytelenek voltak a szebeni városi nyomda készletéből pótolni az itt hiányzókat.

Mindebből ugyan nem következtethetünk biztonságosan arra, hogy a két készletet együtt (egy helyen?) tartották, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a gyulafehérvári nyomda Szebenből való távozása után olyan cifrák tűntek fel a szebeni városi nyomda készletében (1670-től), amelyek 1659-et megelőzően – vagyis a fejedelmi nyomda Szebenbe szállítását megelőzően – nem szerepeltek. Hogy a cifrák⁷⁰ Sze-

⁶⁷ SZTRIPSZKY I. 2032/239.

⁶⁸ SZTRIPSZKY I. 2040/247.; SZTRIPSZKY I. 2039/246.; SZTRIPSZKY I. 2042/249. és SZTRIPSZKY I. 2043/250.

⁶⁹ A 0,6 mm-es kiemelő betű, a 17 x 17 mm-es „N” iniciálé és a 26 x 26 mm-es „N” iniciálé, de ez utóbbiról csak annyit mondhatunk, hogy sem a fejedelmi nyomda, sem Szenci Kertész készletéhez nem tartozott. A szebeni városi nyomda rendelkezésre álló kevés megvizsgálható nyomtatványa közül egyikben sem található, de azért minden valószínűség szerint a városi nyomda felszereléséhez tartozott.

⁷⁰ Az A, B, C, D, E, F, Dd, Kk jelű nyomdai cifrák. Megjegyzendő azonban, hogy az említett nyolcféle nyomdai cifra 1670-nél korábban is megjelenhetett a szebeni városi nyomda kiadványain, csakhogy egyetlen megvizsgálható nyomtatvány van mindössze 1666-ból, egy 1667-ből, és egy sincs 1668–1669-ből, pedig érdekes lenne e cifrák megjelenésének pontosabb dátumát is megállapítani. Így csak annyi biztos, hogy már a szebeni városi nyomdában voltak 1670-ben.

benben maradtak, azt az látszik bizonyítani, hogy Kolozsvárott már nem tűntek fel, pedig a szebeni *Szent Szelencén* közülük öt⁷¹ még látható.

Továbbá nagyon valószínű, hogy az 1657-től fogva változó szebeni városi nyomdások miatt azokban az években szinte gazdátlanok tűnhetett a városi nyomda, a munka is akadozott, így a város nem bánta, ha a volt fejedelmi nyomda is ott húzódott meg. De ha egy helyen voltak is, ez nem vonja maga után okvetlenül az anyag keveredését is, hiszen a különböző tulajdonokban lévő készleteket tudatosan külön kezelték. Erre a korszakban más nyomdák esetében is akad példa, akár Kassáról, akár éppen Szebenből (a Szenci Kertész-féle nyomda sem keveredett soha a városival).

Az artikulusok nyomdahelyéből arra következtethetünk, hogy 1658 novembere és 1662 márciusa között a fejedelmi nyomdát még valószínűleg nem állították fel új helyén, Szebenben, hanem összecsomagolva tárolták. Ha ugyanis működőképes lett volna, semmi esetre sem fordultak volna ezekben az években három különböző nyomdához az artikulusoknak, ezeknek a hivatalos nyomtatványoknak a kiadásával kapcsolatban. Még 1662 márciusában⁷² is a szebeni városi nyomdában kényszerültek kiadni. De 1662 októberében már használható volt a fejedelmi nyomda; tehát 1662 nyarán állíthatták fel újra, tették működőképpé Szebenben. Vagyis az 1659., 1660., 1661. években a gyulafehérvári fejedelmi nyomda Szebenben volt ugyan, de használaton kívül. Kérdés, hogy ez alatt az idő alatt mivel foglalkozott Brassai Major Márton, a fejedelmi nyomdatómester?

Továbbra sem dönthető el pontosan, hogy melyik évben költözött el a fejedelmi nyomda Szebenből Kolozsvárra. 1667-ben már Kolozsvárott volt. Valószínűnek látszik, hogy Brassai Major Márton halálával történt ez a változás: tehát 1665-ben vagy 1666-ban költöztették a nyomdát Kolozsvárra. Indokoltnak látszik Brassai Major Márton halála évének 1665-öt tartanunk, mert ez megmagyarázná, hogy az 1665-ös artikulusok,⁷³ akárcsak az ezt követők 1668-ig (összesen nyolc artikulus esetében) miért készültek ugyancsak Szebenben, de Szenci Kertész Ábrahám műhelyében. Valószínű, hogy Brassai Major Márton 1665. évi halála miatt térhettek át a nyomtatásban Szenci Kertész műhelyére, mert ezzel a volt fejedelmi nyomda vezető nélkül maradt. Eszerint Brassai Major Márton hivatalát mint fejedelmi nyomdász 1647-től 1664-ig látta el, abból 1659–1664 között Szebenben. Míg Szenci Kertész nyomdája 1668 végén került Szebenből Kolozsvárra,⁷⁴ addig a gyulafehérváriról annyit tudunk, hogy az 1667-ben már Kolozsvárott volt. A kettő betűkészletének egymás közti keveredése csak Kolozsvárott indult meg, az 1669. esztendőttől kezdve.

Szebenben az 1660-as években tehát a fentiek szerint alakult a városban működő nyomdák képe. Érdekes, hogy hogyan futottak össze a szálak Szebenben ezekben az években. 1662 végétől 1665–1666-ig három nyomda is működött itt egyszerre. Ugyanakkor viszont nyomda nélkül maradt a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár és

⁷¹ Az A, B, C, D, Kk cifrák. A *Szent Szelencén* látható még 3 további cifra is, de ilyen cifrái a szebeni városi nyomdának 1659 előtt is voltak, tehát nem dönthető el, hogy honnan származnak.

⁷² FAZAKAS: *l.m.* 201–209. számozása szerint az 57. számú artikulus.

⁷³ SZTRIPSZKY I. 2045/252.

⁷⁴ V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai.* = MKsz 1989. 25–26.

az egykori virágzó Várad. De 1668 végétől már Szebenben is csak a városi műhely maradt, ezzel szemben Kolozsvárra, az ott lévő Heltai-féle műhely mellé két másikat szállítottak, ezzel megvetve a kolozsvári református kollégium nyomdájának alapjait.

* * *

A feldolgozott nyomtatványok jegyzéke

1. *Proscriptio*.
(Albae Juliae) [ca. 1655. typ. principis]
[1]fol. 250 x 130 mm
Bp OL P 658 Teleki-cs. 2588–2704 fol. 401.
2. ➤ AFAFBASIRE, Isaac: *Disputatio theologica inauguralis*
Albae Juliae 1655, typ. principis. ◀
Zoványi: *Magyarországi protestáns...* 55.
példány –
3. BASIRE, Isaac: *Schema sive forma studiorum Albensium... pro 1657*
(Albae Juliae) [1658] typ. principis,
112 l. – 8°
Sztripszky II. 2571/119.
Oxford, Bodleiana, és OSzK (copia)
4. *Panegyris inter fatales...* Stephano Haller
[Albae Juliae, 1658. typ. principis]
[8]lev. – 4°
RMK II 898.
Bp EK: RMK II 149
5. *Articuli dominorum...* 1662. október 22. Szászmedgyes
[6]lev. – 2°
[Szeben, 1662. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2032/239.
OSzK: RMK I 998a.
6. *Articuli dominorum...* 1663. február 22., Szászkézsd
[4]lev. – 2°
[Szeben, 1663. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2040/247.
OSzK: RMK I 1007b.
7. *Articuli dominorum...* 1663. szeptember 24. Marosvásárhely
[7]lev. – 2°
[Szeben, 1663. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2039/246.
OSzK: RMK I 1007c.
8. *Articuli dominorum...* 1664. január 31. Nagy-Schink
[10]lev. – 2°
[Szeben, 1664. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2042/249.
OSzK: RMK I 1017b.

9. *Articuli dominorum*. . . 1664. november 19. Segesvár
[5]lev. — 2°
[Szeben, 1664. Fejedelmi ny.]
Szttripszky I. 2043/250.
OSzK: RMK I 1017c.
10. *Szent Szelencze*
Szeben, 1664. [Fejedelmi ny. Brassai] Maior Márton
[12]lev. — 4°
RMKT X. köt. 24-7-261., 697–698.
Cluj, Univ BMV 3625.; MTAK (copia)

V. ECSEDY, JUDIT

Data to the History of the Princely Typography in Gyulafehérvár (Alba Iulia, Rumania)

The new data concerning the typography of the Transylvanian princes in the course of the 17th century are grouped by the author along three major lines: firstly, the printing office in the service of the Academy; secondly, the literary achievements of the professors and thirdly, the activity of Márton Brassai Major the last master of the Princely Typography of Gyulafehérvár.

As to the first subject it is an unfilled printed circular about expelling students from the Gyulafehérvár Academy that is of major interest being unique in its kind.

In the second subject focussed on the literary activity of the Gyulafehérvár professors Isaac Basire's *Schema* is also interesting both in its genre and because of the author's personality. The *Schema* (1658) is the first printed curriculum and school report known in Hungary. Its author Isaac Basire was a protégé of Charles I and had to leave England after the regicide. First he escaped to the Turkish Empire then he was in 1655 invited by the Transylvanian Prince György Rákóczy II to be a professor of theology in Gyulafehérvár where he remained until the Stuart Restoration. His work *Schema* was left unfinished because of the Turkish occupation of Gyulafehérvár and survived in a unique copy (preserved in the Bodleian Library, Oxford).

In the third part the author surveys an episode of the Princely Typography unknown to literature so far. Although it was known that the Princely Typography was moved to Kolozsvár (Cluj-Napoca, Rumania) around 1667, the activity of the printing office between the year 1658 (i.e. the Turkish destruction of Gyulafehérvár) and 1667 was not known. From the typographic marks of a booklet printed in Szeben (Sibiu, Rumania) the author concludes that it was printed — together with some other publications without imprint — by the Princely Typography and by its last master Márton Brassai Major. Most probably the typography was saved from the devastation by being moved to Szeben in due time.